

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-1.5. Dizi - Sayı 1^e

TARİHTE TÜRKLER VE ERMENİLER

Sosyo-Ekonomik Hayat

V. Cilt

Editörler

Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ

Erciyes Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Prof. Dr. Musa ŞAŞMAZ

Niğde Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Atatürk Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA

Bozok Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Doç. Dr. Mustafa ÇOLAK

Gaziosmanpaşa Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Doç. Dr. Recep KARACAKAYA

Medeniyet Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA 2014

VII

Millet-i Sadıkanın XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasındaki Sosyo-İktisadî Refahına Lokal Bir Örnek: Şumnu Ermenileri

Doç. Dr. Osman KÖKSAL

*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
Eskişehir*

GİRİŞ

Türkiye’de uzun süren Osmanlı hakimiyeti boyunca “Osmanlı Barışı” altında Türklerle kader birliği eden Ermenilerin bu birlikteliği “sorun” a dönüştürmeleri; ya da bir takım zorlamalarla dışarıdan “sorun” olarak tanımlanmaya başlaması, Osmanlı Devleti’nin tasfiye süreciyle paralel biçimde ortaya çıkıp gelişen bir olgudur. Bu anlamda “Ermeni Sorunu”¹ genel başlığıyla XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi literatürümüze yerleşen hadise, aslında Osmanlı Devletini yıkım projesi olarak yeniden tanımlanan “Şark Sorunu” nun bir ayağı olarak ortaya konulmuştur. Daha sonra Ermeni tehciri, Ermeni katliamı ve benzeri tehdit edici kavramlara devşirilerek bugün Türkiye Cumhuriyeti’ne fatura edilmeye çalışılan asılsız iddiaları cevaplamanın en iyi yolu, herhâlde bu topluluğun siyasi şemsiyesi altında bulunduğu devlet ve birlikte yaşadığı hakim Türk toplumu içindeki hukuki, siyasi, kültürel, sosyo-iktisadi konumunu belgesel verilerle ortaya koymak olacaktır. Tarihin her döneminde bu tür haksız isnatlar karşısında Türkiye’yi güçlü kılabilecek mirasa, belgesel donanıma sahip durumdayız.

Bu çalışmada, Ermeni meselesinin siyasi arenaya taşınacağı sürece çok yakın bir dönemde, XIX. Yüzyıl ortalarında, Rumeli’de bu günkü doğu Bulgaristan’da bir Osmanlı kaza merkezi olan Şumnu’daki Ermeni topluluğun sosyo-iktisadi görünümünü ortaya koymaya çalışacağız. Konu; kaza üzerine yaptığımız genel bir araştırma sırasında ilgimizi

çekti ve iki açıdan önem taşımaktadır. Bunlardan ilki dönemsel olup el aldığımız tarihi kesit Balkanlardaki gayrimüslim toplulukların “ulusçuluk” rüzgarıyla birer ikişer Osmanlı siyasi şemsiyesinden koştukları bir sürecin ortalarına denk gelmektedir. Henüz uluslararası bir sorun olarak belirmemekle birlikte bu devre, Ermeni faaliyetlerinin başlangıcına da çok yakın bir zaman dilimidir. İkincisi mekansal olup ilkinde oranla daha önemlidir. İnceleme konusu edindiğimiz Ermeni topluluğunun yerleşik buldukları Şumnu, her hangi bir yerleşim merkezi değil, bilakis XVIII. yüzyıl ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki en önemli askeri karargâh merkezidir. Stratejik konuma sahiptir. Dolayısıyla Ermeni topluluğu, sahip oldukları refah düzeyini o dönemde -biraz aşağıda tekrar değinileceği gibi- askeri strateji açısından son derece önemli bir ikmal ve yığınak merkezinde sürdürmektedirler. Dikkate değer bir başka önemli husus, cemaatin buradaki nüfus kesafetinin, hem Müslüman-Türk, hem de diğer gayrimüslim unsurlara nazaran çok az; buna mukabil işgal ettikleri sosyo-iktisadi seviyenin yüksek olmasıdır. Makalede temel veri olarak kazanın 1845(1261) tarihli “temettuat (gelir sayım) defterleri” ile özellikle bunlar arasındaki Ermeni Mahallesi’nin kayıtlarını içeren 12 566 no.lu defter² verilerini kullanacağız.

ŞEHRİN STRATEJİK ÖNEMİ

Balkanlar’da Bizanstan kalma önemli bir ticaret merkezi olan Şumnu,³ Sultan I. Murat’ın saltanatının sonlarında Veziriazam Çandarlı Ali Paşanın 1388 yılındaki Bulgaristan Fıtuhatı sırasında Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştı⁴. Karadeniz kıyısındaki liman şehri Varna’nın 90 km kadar batısında, Küçük Balkan silsilesinin kuzey eteğinde ve bu silsileden ayrılan iki dağ arasındaki vadide tabii bir korunmaya sahip şehrin -Türk yönetimine geçtikten sonra uzun bir süre adı fazla öne çıkmamakla birlikte- özellikle XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus taarruzlarının Osmanlı topraklarına yönelmesi ve Tuna tabii sınırını zorlamaya başlaması, stratejik değerini yeniden arttırdı. Bu devreden itibaren Şumnu, Osmanlı Devleti’nin Rumeli “Sağ kolu”⁵ üzerindeki iki büyük askeri üs ve ikmal merkezinden birini (diğeri daha kuzeydeki Babadağ) oluşturuyordu. Öyle ki burada “meşta” ve “sahra” yani kışlak ve yazlık olarak kırk-elli bin askeri barındırabilecek kışla depo ve sair alt yapı tesisi kurulmuştu. Şumnu ordugâhı ilerleyen süreçte Tuna boyunca

sıralanan hudut kalelerinden özellikle Silistre, Rusçuk, Yergögü, Zıştovi ve Niğbolu kalelerinin ikmal destek merkeziydi.⁶

Tuna'yı aşp Balkanlar'a sarkan taarruzların yaşandığı Osmanlı-Rus harplerinde şehir, çoğu kez askeri karargah merkezi olma rolünü de üstlendi. Bu sürecin en önemli kilometre taşlarından biri 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşıdır. Tulça'yı geçip Babadağ'ı işgal ederek güneye doğru sarkan Rus kuvvetlerini karşılayacak olan Sadrazam ve Serdarıekrem Muhsinzade Mehmet Paşa, karargâhını Şumnu'da kurmuştu ve savaş Rus kuvvetlerinin Şumnu'yu muhasarasından 12 gün sonra Küçük Kaynarca Anlaşması'yla son buldu. 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Serdarıekrem Şerif Hasan Paşa, Şumnu'yu kışlık karargah olarak kullandı. 1828-1829 Rus saldırısında Rus sefer plânının en hassas noktalarından biri Balkanlar'ın Karadeniz kıyısındaki kilidi konumundaki Şumnu'nun ele geçirilmesi idi. Kırım Savaşı'nın başlangıcında Dobruca'yı işgal eden Ruslar bir defa daha Şumnu üzerine yöneltilerse de bu girişimleri de sonuçsuz kaldı. Şehir son olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rumeli Cephe Komutanlığı ve Tuna Şark Ordusu Komutanlığı karargahı olmuş,⁷ ancak savaşın kaybı üzerine imzalanan Ayastefanos ve Berlin anlaşmalarıyla yeni kurulan Bulgaristan Prenslığıne terk edilmiştir.

ŞEHRİN DEMOGRAFİK YAPISI VE BU DEMOGRAFİ İÇİNDE ERMENİLERİN YERİ

Sayımın yapıldığı tarihte Silistre eyaletine bağlı bir kaza merkezi⁸ olan Şumnu'nun toplam 32 mahallesi bulunmaktadır. Sayımlar her mahalle için ayrı yapılmış ve ayrı defterlere kaydedilmiştir.⁹ Mahallelerin nüfus oranları bakımından en kalabalık mahalle 507 haneli kadı Mescid-i Giran diğer adıyla Dolupınar Mahallesi'dir.¹⁰ En küçüğü yani en az nüfusu olanı ise 17 haneli Şeyh Mustafa Mahallesi'dir. Kaza merkezindeki toplam nüfus 2782 hanedir.¹¹ Mahalleler, çoğu Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, şehir paylaşanların dini durumlarına daha doğrusu din ya da mezhep farklılıklarına göre şekillenmiştir. 32 mahallenin 28. inde Müslüman-Türk nüfus meskündür. Müslüman mahallelerde ikamet edenlerin hane toplamı 1.676'dır. Defter kayıtlarının incelenmesinde Müslüman mahallelerin sadece ikisinde toplam dört gayrimüslim sakeneye rastlanmıştır.¹² Diğer dört mahalle gayrimüslim reaya aittir. Bunlardan ikisinde Hristiyan Bulgar ve belki de az miktarda Rum

nüfus¹³ yaşamaktadır. Bunlardan bir az önce adı geçen Kadı Mescid-i Giran(Dolupınar); diğeri, Kenise (Kilise) mahalleleridir. İkincisi de yine barındırdığı 450 hane nüfusuyla kentin en kalabalık ikinci mahallesi konumundadır. Bu iki mahalle toplam 957 hane nüfusu ile aynı zamanda muhtemelen kazanın eski merkezini oluşturmaktadır. Diğer iki mahal- lenin biri 31 hanelik küçük bir Yahudi (Yahudiyan) Mahallesi'dir.¹⁴ Veli Efendi Mahallesi'ndeki üç Yahudi ailesi ile birlikte bunların kaza mer- kezindeki toplam hane sayıları 34 etmektedir. Beklenenin aksine bu grubun ekonomik düzeyleri de pek parlak değildir.¹⁵

Gayrimüslim mahallelerinden dördüncüsü ise Ermeni (Ermeniyan) Mahallesi'dir. Kaza merkezindeki 118 hanelik seknesi ile kent içinde orta büyüklükte bir mahalle oluşturmaktadırlar.¹⁶ Ermeniler, aslında Hristiyanlık dinine tâbi olmalarına rağmen çok erken dönemlerden iti- baren bağımsız kiliselerine¹⁷ kavuşmuş olduklarından Osmanlı millet sistemi içinde hep ayrı bir millet "millet-i Ermeniyan" olarak adlandırıla gelmişlerdir. Onlara diğer gayrimüslim (Hristiyan) topluluklardan farklı bir kimlik verilmesinin ana sebebi etnik ve kültürel farklılıklardan çok bu imtiyazlarıdır.

Kentteki 118 hanelik Ermeni topluluğunun ne kadar nüfusa teka- bül edeceğini net olarak kestirmek biraz zordur. Çünkü burada eski Osmanlı tahrir defterlerine uygulanan bir yöntemle her haneyi beşle çarpmak pek sağlıklı görünmemektedir. Zira gerek Ermeni Mahallesi gerekse diğer mahallelere ait sayım defterleri incelenirken özellikle hane sahiplerinin meslek hanesine bakıldığında her hangi bir meslek kolun- daki, bir kısmı belki de henüz evlenmemiş "kalfa ve çırak" konumundaki gençlerin bile ayrı hane olarak sayıldığı gözlemlenmektedir. Nitekim Ermeni Mahallesi'nde sayılan 17 hanenin hane reisleri terzi kalfası, ikisi de terzi çırağıdır.¹⁸ Daha fazla vergi koyma ve toplama (tarh ve ciba- yet) eğilimiyle yapılan bir sayım ve yazım işleminde bunun böyle olması normaldir. Daha sonra Tuna vilâyeti adına hazırlanıp yayımlanan vilâyet salnamelerinde de kazadaki müslim ve gayrimüslim hane toplamalarına karşılık gösterilen nüfus miktarları oldukça düşüktür.¹⁹ Bu durumda belki her haneyi beş yerine üçle çarpmak suretiyle 350-360 civarında bir nüfus tahmin etmek daha isabetli olacaktır. Bu topluluğun ne zaman buraya geldikleri, ya da ne vakitten beri burada meskun buldukları konusunda şimdilik kesin bilgilere sahip değiliz.

ERMENİLERİN ŞEHİRLİ NÜFUS İÇİNDEKİ SOSYO - İKTİSADİ KONUMU

Kent içindeki Ermenilerin temettuat defterindeki yazım sırasına göre hane numaraları, isimleri, meslekleri, sahip oldukları gelir getirici emlak ve hayvan varlıkları ile bunlardan elde ettikleri gelirler ile yıllık toplam gelirleri (temettuat) ve bu gelirler karşılığı ödeyecekleri özel vergi (vergi-yi mahsus) miktarını gösteren bir listeyi çalışma sonuna ek olarak koymuş bulunuyoruz. Bu tablonun defterde hane sahipleri hakkında verilen tüm bilgileri yansıtmadığını belirtmek durumundayız.²⁰ Burada temettuat defterindeki verilerden hareketle bazı tespitlerde bulunmak istiyoruz.

Defterde, ilk haneye -aynı zamanda bir derzi esnafı- olan mahallenin "muhbiri" Ohannes veledi Oseb kayıtlıdır. Müslüman mahallelerde de genelde ilk sıraya çoğunlukla ya mahalle muhtarı, ya da o mahallenin imam-hatibi, mektep hocası, müderrisi ve bunun gibi öne çıkmış kişileri kaydedilmiştir. Gayrimüslim mahallelerde mahallenin gerek mahalli gerekse merkezi idare ile irtibatını öteden beri ruhani liderler sağladıklarından hem Ermeni Mahallesi'nin hêm de diğerlerinin henüz muhtarları bulunmamaktadır. Anlaşılan Ermenilerin yerel idare ile ilişkilerinde muhtarın üstlendiği birtakım işleri bu muhbir yüklenmektedir.²¹

Kazadaki Ermeni topluluğunun Arton veledi Serkiz adında bir rahibi, Agop veledi Serkiz isimli bir papazı²² ve bir de zangocu bulunmaktadır. Zangoç, bilindiği gibi kilisenin bakım, temizlik ve sair hizmetlerini görüp muayyen zamanlarda çan çalan kişidir. Dolayısıyla buradaki Ermenilerin kendilerine has bir kiliseleri vardır. Hatta kiliseye bağlı kendi dillerince eğitim veren bir sıbyan mektebinin (ilkokul) bulunması da doğaldır.

Topluluğun sayıca büyük çoğunluğu "derzi" ya da "terzi"likle uğraşmaktadır. Bu iş kolundaki esnafın mesleği ifade edilirken her iki terim de kullanılmıştır. Derzi, Farsça bir terim olarak elbise biçip diken kimseyi ifade eder.²³ Türkçe'ye geçerken kelime başındaki "d" harfi sertleşerek "t"ye; kelime de "terzi"ye dönüşmüştür. Bununla birlikte aynı meslek alanını ifade etmesine rağmen derzilikle terzilik arasında meslek içi küçük farklılıklar olabilir: Arapça bir isim olarak "derz"yiv, dikiş yivi anlamına gelmektedir.²⁴ Buradan hareketle kumaşın uçlarını birbiri içine kıvrıp katlamak suretiyle yivli dikiş yapan ve bunda usta olan kişilere derzi denildiği düşünülebilir. Fark olsun olmasın biz her hane

sahibinin mesleğini defterde kaydedildiği yazılış biçimiyle hane sırasına göre tespit ettik. Bu sıralamaya göre toplam 118 hanelik gurubun 10'u derzi esnafı, yani, kendine ait bir dükkân da iş yapar konumdadır. 35 tanesi terzi esnafı olarak kaydedilmiştir. Hane sahiplerinden yine 17'si terzi kalfası, ikisi terzi çırağıdır. Çift meslekle yazılan yedi Ermeni'nin de yine uğraş alanlarından birisi terziliklidir.²⁵ Bu durumda şehirde yerleşik Ermeni grubun %60'ı doğrudan, diğer %5'i dolaylı olmak üzere toplam %65'i terzilik (ya da derzilik) ile uğraşmaktadır. Çevresinde otuz-kırk binlik askeri kuvvetin konuşlandığı ve bu sebeple yoğun bir hizmet talebi, yine bununla orantılı hatırı sayılır bir para dolaşımının gerçekleştiği kaza merkezinde Ermeniler için terzilik hem itibarlı bir baba mesleği, hem de oldukça cazip bir iş kolu olmuştur.²⁶ Bunun ekonomik boyutuna aşağıda ayrıca değineceğiz.

Ermeniler arasında, oranı daha az olmakla birlikte prestiji çok daha büyük bir başka grubu, bezirgan yani tüccarlar oluşturmaktadır. Deftere kayıtlı toplam 14 bezirgan vardır. Bunların bir kısmı deftere büyük tüccar (bezirgân-ı mu'teberân) olarak yazılmışlardır.²⁷ Bunlar arasında tüccarlığın gelişmesinde, grubun baskın mesleği olan terziliğin de rolü olabilir. Nitekim tüccar grubundan iki tanesinin özellikle "bezzâziye bezirgânı" yani kumaş tüccarı olarak kaydedildiğini görüyoruz.²⁸ Aşağıda bazılarının ekonomik servet ve gelir dökümleri verileceği üzere birçoğunun Balkanlar'ın değişik yerleşim birimlerinde ve merkez İstanbul'da taşınmazları, kiraya verdikleri hanları bulunmaktadır ve bu imkânlarıyla etkili bir sosyal grup oluşturmaktadır. Grubun burada sakin Ermenilerin tamamına oranı %11.8'dir.

Oranı daha düşük meslek grupları içinde bir ayak ticaretçisi, üç boyacı esnafı, dört çapacı, iki dühancı (tütüncü), bir kuyumcu, birer simitçi tablakârı ve şerbetçi yer almaktadır. Son olarak herhangi bir mesleğe sahip olmayan vasıfsız işçileri ve çalışamayacak durumda olanları belirleyebiliriz: bu grupta sayabileceğimiz arasında iki iş görme kabiliyetini kaybetmiş şahıs ('amel-mânde) ile bir fukara, altı hizmetkâr, bir kırcı beş kırcı-terzi bulunmaktadır. Toplam 15 hanelik bu grubun Ermenilerin genel toplamına oranı %8 civarındadır.²⁹ İş göremez ve fakirlerin oranı ise %2'dir. Bu diğer mahallelerle kıyaslandığında çok düşük bir miktardır. Örneğin 62 haneli Müslüman Cami-i Atik-i Balâ Mahallesi'nde vergiden muaf hasta ihtiyar ve fukara grubunda sekiz hane; yine genelde zenginlikleriyle bilinen 29 haneli Yahudiyan mahallesinde fukaradan dört hane kayıtlıdır.³⁰

Bu veriler çerçevesinde rahatlıkla söyleyebiliriz ki şehirdeki Ermeni topluluğu, nüfus bakımından az olmasına rağmen birlikte yaşadıkları diğer gruplara göre yaşam seviyeleri hatırı sayılır biçimde yüksektir. Yöneldikleri tüccarlık ve terziilik gibi cazip meslek alanları sayesinde hem kent içinde hem bölgede iyi bir yer edinmişlerdir. Kendi müstakil kiliselerinin çatısı altında dini muhtariyetlerini rahatlıkla sürdürmektedirler.

Topluluğun iktisadi seviyesi de hayli yüksektir. 118 hane nüfuslu mahallenin-vergiden muaf altı hane de dâhil- 1844 (1260) yılı toplam geliri (temettuati) 161.936 kuruştur. Bu bizim hesapladığımız miktar olup temettuât defterinin kendi toplamından 258 kuruş fazladır.³¹ Aradaki fark mükelleflerin toplam gelirleri elde edilirken kâtibin yaptığı hesap hatalarından veya bazı gelir kalemleriyle ilgili defterde yazılı rakamlar karalanıp yeniden yazılmış olduğundan belki de bizim hatalı okuyuşumuzdan kaynaklanmaktadır.³²

Bunun büyük kısmını meslek (sanat) gelirleri oluşturmaktadır. Topluluğun sanat gelirleri toplamı 124.439 kuruş tutmaktadır. Bu meblâğı yükselten hiç kuşkusuz bezirgân (tüccar) grubun “sanat” gelirleri, yani ticaretten elde ettikleri kazançlardır. Yukarıda da değindiği gibi bunların bir kısmı deftere büyük tüccar (bezirgân-ı mu'teberân) sıfatıyla kaydedilmişlerdir. Aslında bu grubun hatırı sayılır tarla, hayvan ve kira gelirleri de bulunmaktadır. Fikir vermek üzere bazılarının gelir dökümlerini aşağıda vermek istiyoruz:

Deftere 12 hane numarasıyla kayıtlı Hacı Haçator, hem “erbab-ı ziraat”ten hem de “bezirgân-ı muteberan”dandır. 40 dönüm mezrû tarlası 20 dönüm bağı, 15 dönüm çayırılığı vardır ve bunlardan geliri sırasıyla 3800, 250 ve 675 kuruş olmak üzere toplam 4725 kuruştur. Hayvan varlığı arasında 300 koyun 150 kuzu üç çift karasığır öküzü³³ ve bir sağmal camus (camız) bulunmaktadır. Bunlardan geliri 1226 kuruştur. Kira getiren gayrimenkulleri arasında: Şumnu'da beş dükkân (350 kuruş),³⁴ bir kahvehane(120), Pazarcık'ta bir dükkân (100), İstanbul'da (Asitane-i Aliyye'de) Validê Hanı'nda bir bâb oda (600) ve bir asiyâb³⁵ (600) mevcuttur. Bunlardan elde ettiği icâr bedeli toplamı da 1770 kuruştur. 9500 kuruşluk bezirgânlık geliri ile birlikte toplam kazancı 17.221 kuruş bulmaktadır.³⁶

13 no'lu haneye kayıtlı yine büyük bezirgânlardan Yakop oğlu Hacı Murat veledi Ohannes'in 20 dönüm bağı (geliri 250 kuruş) dışında, emlak gelirleri arasında şunlar bulunuyordu: Şumnu'da altı dükkân(410), bir kalaycı dükkânı(24), bir kerata dükkânı(-),14 yazıcı odası(200), bir

asiyâb (350), Varna'da bir mahzen ve bir kahve(2400), İstanbul'da Valide Hanı kapısı girişinde bir dükkân (500), Cuma-yı Atık(Eski Cuma) kasabasında dört adet panayır dükkânı (800), Varna su yolu üzerinde iki asiyâb (5400), silistre'de iki dükkân(72) ve Hezargrad kasabasında üç dükkân(124) Görüldüğü gibi adı geçen tüccarın İstanbul'dan Silistre'ye kadar hemen her tarfta ve çok değişik kesimlere hitap eden gayrimenkulleri bulunmaktadır. Bunlardan elde ettiği toplam gelir10,490 kuruş olup 9500 kuruşluk ticaret geliriile birlikte yıllık kazancı 19.990 kuruşu bulunmaktadır.³⁷

89 no'lu hanede ikamet eden Toros oğlu Hacı İstephan (Stefan)'ın 26 dönüm bağ (450), beş dönüm kiralık tarlası(24), bir sağmal ineği (21) yanında beş su değirmeni (3220), iki bezirgân dükkânı (200), Yeni Cuma'da bir dükkânı (240) vardı ve 5500 kuruş bezirgânlık geliri ile birlikte toplam temettuatı 9670 kuruştı.

110 no'lu haneye kayıtlı ayak ticareti ile uğraşan Hacı Onan veledi Danyel'in mal varlığı arasında 12 dönüm bağ (270), dört sağmal inek (42)³⁸ iki dükkân,³⁹ 1/2(nısf) değirmen hissesi(150) ve on adet (çeşmeye vakıf bulunan) dükkân (265) ile iki su değirmeni (600) bulunuyordu. 1850 kuruşluk ticaret geliriyle birlikte toplam geliri 3167 kuruşu⁴⁰ bulunmaktaydı.

Son bir örnek olarak 113 no'lu haneye kayıtlı Hacı Tafor oğlu Hacı Zarag'ın mal varlığı arasında 21dönüm bağ (770), 18 dönüm kiralık tarla (120), 24 dönüm çayır (120), yedi dönüm sebze bostanı (21), dokuz dükkân (540) ile bir ekmekçi fırını (120) bulunmakta, 4400 kuruşluk bezirgânlık geliri ile birlikte toplam geliri 6091 kuruş tutmaktaydı.⁴¹

Buradaki Ermenilerin iktisadi durumları hakkında vurgulanması gereken bir başka önemli nokta da –büyük oranda esnaf olmaları yanında aynı zamanda bağcılıkla uğraşmalarıdır. 118 haneden sadece 34'ünün bağı yoktur. Toplam 555 dönüm üzüm bağına sahiptirler. Bu tüm Ermeni grubu için ortalama kişi başı 4,7 dönüm bağ demektir ve bu oran diğer tüm mahalle sakinlerinden yüksektir. Örneğin, 56 hanelik Müslüman Akdere Yenimahalle sekenesinin tamamı ziraatle uğraşmasına rağmen hiç bağ sahibi yoktur.⁴² Yahudiyân Mahallesi de aynı şekildedir. 507 hanelik Hristiyan Kadı Mescid-i Giran (Dolu Pınar) Mahallesi sakinlerinin sahip oldukları bağ tarlası toplamı 842 dönüm civarında (177 dönüm 2661 evlek⁴³) olup kişi başına düşen bağ oranı 1,6 dönümdür.⁴⁴ Müslüman mahalleler içinde bağcılıkla en çok uğraşanlardan Fetvacı Mahallesi'ndeki toplam bağ tarlası miktarı 199 dönüm olup

83 haneli mahallede kişi başına düşen bağ miktarı 2,4 dönümdür.⁴⁵ Bu veriler karşısında Ermenilerin, kaza dâhilindeki tüm mahalle sakinleri ve muhtelif gruplar içerisinde en iyi bağcılık yapan kesim olduğu açıkça görülmektedir. Üretim yaptıkları bağ tarlalarından elde ettikleri gelir toplamı 8504 kuruş tutmaktadır.⁴⁶

Yine altı çizilmesi gerekli bir başka nokta da Ermenilerin hayvan kullanımı ve hayvansal ürünlere sahip olma noktasında iyi durumda olmalarıdır. Ellerinde süt verir (sağılabilir) durumda büyük ve küçükbaş hayvan olarak iki manda, 46 inek ve 730 koyun olup süt ürünleri gelirleri toplamı 3708 kuruştur.⁴⁷ Grupta 46 kişi, sağılabilir (sağmal) hayvan sahibidir ki bu da grup nüfusunun %39'u demektir.

Son olarak kazadaki Ermenileri ortalama gelir seviyeleri bakımından bir değerlendirmeye tabi tutarsak -vergiden muaf, dolayısıyla mal sayımı yapılmamış iki hane sahibi de dâhil- bunların kişi başına düşen ortalama gelirleri 1372,3 kuruşu bulmaktadır. Yıllık ortalama geliri 500 kuruşun altında bulunan hane sahibi sayısı sadece yirmidir. Buna karşılık devlete ödedikleri toplam vergi miktarı 6078 kuruştur. Kişi başına düşen ortalama vergi tutarı 26,6 kuruş civarındadır. Ortalama gelir- vergi oranı %2'yi bile bulmamaktadır. Aynı yaklaşımla Yahudiyan mahallesi'ne baktığımızda 17,547 kuruşluk toplam temettuatın kişi başına düşen ortalama gelir 566 kuruş; ödemekle yükümlü oldukları özel vergi ortalaması 22,7 kuruştur. Mükelleflerin gelir-vergi oranı ortalama %4'tür. 507 hane nüfusuyla şehrin en kalabalık mahallesi durumundaki kadı Mscid-i Giran (dolupınar) Mahallesi'nin toplam temettuatı 403,556 kuruş, kişi başı ortalama gelir 796 kuruş; toplam özel miktarı 19.335; kişi başına ödenilen özel vergi oranı 38 kuruştur. Ortalama gelir-vergi oranı %4,7 civarındadır. Kalabalık Müslüman mahallelerinden 111 haneli Veli Efendi Mahallesi'nin toplam temettuatı 45,081 kuruş, kişi başı ortalama gelir 406 kuruş; toplam vergi 3696 kuruş kişi başına özel vergi tutarı 33,3 kuruştur. Bu mahalle sakinleri için başına ortalama gelir-vergi oranı %8,2'dir.

Bu tablodan çıkan sonuç açıktır: Şumnu Ermenileri gelir düzeyleri bakımından gerek Müslüman gerekse gayrimüslim mahalleler içinde ortalaması en yüksek topluluktur. Toplam gelirlerinin yüksekliğine karşılık devlete ödedikleri özel vergi oransal olarak diğer mahallelere göre daha düşüktür ve nerdeyse devletçe "karılmış" durumdadırlar.

SONUÇ

Şumnu'da yerleşik Ermeniler üzerinde temettuat kayıtlarına dayalı olarak yaptığımız incelemenin öne çıkan sonuçları şunlardır:

Buradaki Ermenilerin gerek Müslüman gerekse gayrimüslim nüfusa karşı nüfus yelpazesindeki yeri oldukça zayıftır. 32 mahalleli kasabanın sadece bir mahallesinde yerleşmişlerdir.

Sayıda azlıklarına karşılık yerleşik buldukları kasabada dışlanmamışlardır; aksine etkin bir sosyal grup konumundadırlar. Kendilerine has kiliseleri ve ruhanileri vardır. Tüccarlık ve terziilik gibi hem dışarıya açık, hem de büyük talep bulunan cazip meslek alanlarını ellerinde tutmaktadırlar. Esnafıkları yanında bağcılıkla uğraşmaktadırlar ve kasabanın hatırı sayılır üzüm üreticisidirler.

Faaliyet gösterdikleri meslek alanları, onlara ekonomik bir üstünlük de sağlamıştır. Özellikle tüccar (bezirgân)lıkla uğraşanlarının İstanbul'dan Rusçuk'a kadar tüm Doğu Rumeli ve Balkanlar'da ticari ilişkileri, kiralık gayrimenkulleri mevcuttur. Bu, onların hem mülk güvencesine sahip hem de ne kadar dışa açık yaşadıklarının kanıtıdır. Ermeniler, yerleşik oldukları kasabanın yıllık ortalama gelir seviyesi en yüksek topluluğudur.

Bütün bu ferah ve gönence dayalı sosyo-iktisadi seviyeyi, Rumeli ve Balkanlar'ın ulusçu cereyanlarla yavaş yavaş kaynamaya başladığı bir dönemde ve askeri hassasiyeti olan bir Osmanlı ordugâh merkezinde sürdürüyor olmaları, birlikte yaşadıkları hâkim Türk toplumundan gördükleri hoşgörü ve itibar ile, vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'nin adilâne yönetim ve müsamahasının açık kanıtıdır.

Ek Tablo : 1 1845 (1261) Yılında Şumnu kazası
(Mahalleleri, hane sayısı, toplam geliri ve bir önceki yıllık özel vergisi)

	MAHALLE ADI	hane sayısı	1260 yılı top. temettuatı (def. göre)	1260 yılı top. temettuatı (bizim hesapladığımız)	1260 yılı özel verg. (def. göre)	1260 yılı özel ver. (bizim hes.)
1	Alpkunduz Mahallesi	19	10.875	10.875	875	918
2	Cami-i Atik-i Bala Mah.	62	21.030	20.773	2.675	2.465
3	Cami-i Atik-i Zir Mah.	66	45.048	46.554	2.675	2.615
4	Çölmekci Mah.	82	83.370	62.147	1.751	1.900
5	Çukur Mah.	62	34.564	34.575	2.432	2.434
6	Elhak Mah.	37	18.864	18.871	1.507	1.507
7	Ermeniyah Mah.	118	161.678	161.976	6.128	6.078
8	Fetvacı Mah.	80	27.978	30.007	2.188	2.203
9	Hacı Abdullah Mah.	80	57.892	57.446	3.648	3.746
10	Hacı Ahmed Mah.	128	74.289	73.932	5.593	5.638
11	Hacı Memiş Mah.	60	60.264	60.396	2.286	2.346
12	Hacı Pir-i Bala Mah.	31	16.078	16.072	1.021	1.020
13	Hacı Pir-i Zir Mah.	34	16.026	16.178	1.260	1.330
14	Kadı Ali Mah.	39	21.139	22.193	1.556	1.456
15	Kadı Mescid-i Bala Mah.	93	72.049	72.099	4.426	4.376
16	Kadı Mescid-i Giran Mah.	507	403.556	403.936	19.335	20.336
17	Kenisa (Kilise) Mah.	449	389.786	388.998	17.050	19.286
18	Kürkcü Musli-i Bala Mah.	64	41.931	42.057	3.060	3.014
19	Kürkcü Musli-i Zir Mah.	113	48.658	49.070	3.648	3.657
20	Mihrab-ı Cedid Mah.	47	32.092	32.276	1.994	1.994
21	Pabuççu Mah.	29	11.568	11.111	829	829
22	Pinikaç Mah.	44	25.968	26.048	1.994	1.974
23	Salih Efendi Mah.	41	38.996	39.407	1.897	1.897
24	Sinanzade Mah.	34	17.946	18.296	1.362	1.372
25	Sirkeci Mah.	61	22.260	22.145	1.945	1.940
26	Solak Mah.	66	49.470	48.748	2.920	2.890
27	Şaban Bey Mah.	63	48.708	48.884	2.383	2.318
28	Şeyh Mustafa Mah.	17	7.829	7.829	778	768
29	Üçpınar Mah.	62	27.280	26.780	2.626	2.625
30	Veli Efendi Mah.	118	45.081	44.661	3.696	3.713
31	Yahudiyah Mah.	31	17.547	17.437	729	729
	TOPLAM	2737	1.949.820	1.931.777	106.267	109.374

Ek Tablo : 2 Şumnu Kazası, Ermeniyân Mahallesi Gelir Dökümü

HANE NO	İSİM	MESLEĞİ	BAĞ		GELİR			BÜYÜKBAŞ HAYVAN			KÜÇÜKBAŞ HAYVAN		DİĞER	GELİRİ	SANAT GELİRİ	1260 YILLI TOPLAM TEMETTUATI	1260 YILLI TEMETTUAT VERGİSİ
			DÖNÜM	GELİR	ÖŞR-İ BAĞ	MANDA	İNEK	DANA	KOYUN	TOKLU	GELİRİ						
1	Bedros veledi Arton	amelmande															
2	Hacı Arton veledi Kaspar	amelmande												250			muaf
3	Mardaros veledi Serkiz	ayak ticareti	4	80	8		1					20	1/2değir- men	150	550	800	50
4	Hacı Onan veledi Danyel	ayak ticareti	12	270	27		4	2				42	2.5 Asiyab,6 dükkan	610	1850	2315	120
5	Garabet veledi Oğar	bakdal esnafı	4	60	6										900	960	40
6	Mervad oğlu Mıgırdic	bezirgan	4	80	8	1	1		60			306	1/2asiyab	200	8000	8586	180
7	H. Murad veledi Ohannes	bezirgan	20	250	20		1						16dük. 3asiyab	10490	9500	19990	270
8	Mıgırdic veledi Kirhor	bezirgan	4	50	5										1800	1850	120
9	Serkis veledi Nazar	bezirgan	16	350	35		1					21	3 dükkan	200	1400	1975	120
10	Minki veledi Kevork	bezirgan	2	90	9		1					21	1/2 değirmen	180	3800	4091	190
11	Torosoglu Hacı İstefhan	bezirgan	26	450	45		1	1				21	5 Asiyab-2 dükkan	3420	5500	9675	189
12	Ohannes veledi Agopcan	bezirgan						2							1650	1650	80
13	Torosoglu Hacı Haçator	bezirgan	24	400	40		1	1					1/2 asiyab	4500	5325	190	
14	Dragos veledi Ohannes	bezirgan												2450	2450	140	
15	Mardaros veledi Garabet	bezirgan	10	100	10		2	1				21		1800	1921	120	
16	Hacıoğlu Zarag	bezirgan	21	770	77								9 dükkan 1 fırın	660	4400	6091	130
17	Hacı Haçator	bezirgan, ziraat	20	250	25	1			300	150	1200		6 dük. 1asiyab	7271	9500	17221	240
18	Hallac oğlu Kirhor	bezzaziye bez.	6	130	13		1								2550	2680	140
19	H. İstefan oğlu Haçator	bezzaziye bez.	4	45	6		1					21		1600	1666	100	
20	Sahomen oğlu Bogos	boyacı esnafı	6	60	6										600	660	30
21	Boyacı Alexan	boyacı esnafı	22	280	12		1	1				21	1.5 Asiyab	580	950	1841	120
22	Kavatoğlu Ohannes	boyacı esnafı	6	80	8		1					21		450	651	30	
23	Hallac oğlu Arton	çapacı	6	50	3									300	350	30	
24	Gabral veledi Arton	çapacı	6	40										550	590	40	
25	Agop veledi Oseb	çapacı	2	20	2									500	520	20	

HANENO	İSİM	MESLEĞİ	BAĞ		GELİR		BÜYÜKBAŞ HAYVAN			KÜÇÜKBAŞ HAYVAN		DİĞER	GELİRİ	SANAT GELİRİ	1260 YILLI TOPLAM TEMETTUATI	1260 YILLI TEMETTUAAT VERGİSİ
			DÖNÜM	GELİR	ÖŞR-J BAĞ	MANDA	İNEK	DANA	KOYUN	TOKLU	GELİRİ					
26	Abram veledi Vartan	çapacı												390	390	25
27	Haçator oğlu Kirhor	dühanacı	2	60	6									620	680	30
28	Garabet veledi Ohannes	dühanacı	6	80	8	1	2				21			350	451	25
29	Hanrik veledi Mardaros	fukara														cizye ve ver M.
30	Boykto veledi Demozmin	hizmetkar	2	30	3									220	250	80
31	Hazar veledi Ohannes	hizmetkar	4	40	4									550	590	30
32	Simitci oğlu Garabet	hizmetkar	2	30	3									600	630	30
33	Dırdır oğlu Vartan	hizmetkar												650	650	30
34	Vartan veledi Markos	hizmetkar	4	80	8									220	300	20
35	Serkiz veledi Oseb	hizmetkar	5	60	6									450	510	30
36	Agob veledi Mıgırdıç	kırcı	12	200	20	1	1				21			980	1201	60
37	Agop veledi Sak	kırcı terzi	6	60	6									850	910	60
38	Haçator veledi Tavıd	kırcı terzi	4	80	8	1					21			500	601	40
39	Bogos veledi Bedros	kırcı terzi	5	80	5									900	980	50
40	Sahak veledi Zalkar	kırcı ve terzi	2	40	4									460	500	30
41	Mergos veledi Agop	kırcı, cerci				1					21			930	951	50
42	H. Manok veledi Mıgırdıç	kırcı, terzi	4	40	4	1	1				21			1900	1961	120
43	Hacı Aneknos	kilise zangocu	4	40	4									200	260	muaf
44	Alexan veledi Payek	kuyumcu esn.	8	150	15									800	950	40
45	Papaz Agop veledi Serkiz	papaz	6	90	9		1							500	590	muaf
46	Rahip Arton veledi Serkiz	ruhban	12	240	24	1					21			500	940	muaf
47	Kirkor veledi Arton	simitçi tablalar												500	500	30
48	Hırabet veledi Hazar	şerbetçi	3	50	5			1						350	400	25
49	Hanparson veledi Mesrop	terzi çırağı	5	50	5							1 dükkan	18	950	1118	80
50	Marados veledi Kirhor	terzi çırağı	2	40	4									200	240	10
51	Ohannes veledi Oseb	terzi esnafı	2	30	4				300	100	1100			250	1390	100
52	H. İcman oğlu Ohannes	terzi esnafı	4	100	10	1					21			300	421	20

HANENO	İSİM	MESLEĞİ	BAĞ			GELİR			BÜYÜKBAŞ HAYVAN			KÜÇÜKBAŞ HAYVAN			DİĞER	GELİRİ	SANAT GELİRİ	1260 YILI TOPLAM TEMETTUATI	1260 YILI TEMETTUAT VERGİSİ
			DÖNÜM	GELİR	ÖŞR-İ BAĞ	MANDA	İNEK	DANA	KOYUN	TOKLU	GELİRİ								
53	Garabet veledi Ohannes	terzi esnafı	16	80	8											450	530	40	
54	Kirhor veledi Mıgırdıç	terzi esnafı	8	80	8		1					21				900	1001	55	
55	Açator veledi Ohannes	terzi esnafı	4	80	-		1						1/2 değirmen	150	550	701	50		
56	Ohannes oğlu Kevork	terzi esnafı	20	480	48		1					21			1100	1601	120		
57	Merdum oğlu Garabet	terzi esnafı	6	50	5		1					21			850	921	50		
58	Merdum oğlu Bogos	terzi esnafı	4	30			1					-			900	930	50		
59	Yasuğ oğlu Kevork	terzi esnafı	4	80	8										850	930	50		
60	Kirhor veledi Rus	terzi esnafı													850	850	30		
61	Agop veledi Vartan	terzi esnafı	6	60	6		1					21			819	900	40		
62	Düslor oğlu Agop	terzi esnafı	2	40	-										760	800	40		
63	Agop veledi Parek	terzi esnafı	2	20	2										300	320	20		
64	Toros veledi Abram	terzi esnafı	4	42	4										450	492	40		
65	Toros oğlu David	terzi esnafı	7	100	10										800	900	30		
66	Garabet veledi Hıvaben	terzi esnafı	4	30	3										800	830	40		
67	Bedrus veledi Asvadur	terzi esnafı													750	750	30		
68	Maksud oğlu Garabet	terzi esnafı	4	40	4										950	990	50		
69	Macar oğlu Kirhor	terzi esnafı	2	40	4										310	350	30		
70	Macar oğlu Serkiz	terzi esnafı													650	650	30		
71	Karabet veledi Kirhor	terzi esnafı	12	120	12										820	940	60		
72	Garabet veledi Mardaros	terzi esnafı	8	120	12		1					20			800	940	40		
73	Agop veledi Mardaros	terzi esnafı	6	40	4		3					42			800	882	50		
74	Yagop veledi Capral	terzi esnafı	4	60	6										300	360	30		
75	Kirhor oğlu Agop	terzi esnafı	6	140	15		1	2	70	60	441				300	871	20		
76	Kirhor oğlu Garabet	terzi esnafı	6	50	5		1					21			650	721	20		
77	Menduk veledi Badasar	terzi esnafı													850		40		
78	Çoban oğlu Hayrabet	terzi esnafı						1				2			740	740	30		
79	Avadis veledi Sak	terzi esnafı													610	610	30		

HANENO	İSİM	MESLEĞİ	BAĞ		GELİR	MANDA	BÜYÜKBAŞ HAYVAN	KÖYÜN	KÜÇÜKBAŞ HAYVAN		DİĞER	GELİRİ	SANAT GELİRİ	1260 YILI TOPLAM TEMETTUATI	1260 YILI TEMETTUAT VERGİSİ
			DÖNÜM	GELİR					ÖŞR-İ BAĞ	TOKLU					
80	H. Kevorg veledi Arton	terzi esnafı											650	650	30
81	Arzman oğlu Hirabet	terzi esnafı	1	15	1								750	765	30
82	Kavri oğlu Artod	terzi esnafı	2	30	3	1				21			700	756	30
83	H. Ohannes veledi Matos	terzi esnafı	2	40	4								800	840	40
84	Lale oğlu Kirkor	terzi esnafı											650	650	30
85	Moses veledi Tanal	terzi esnafı	4	80	8	2				32			800	912	40
86	Serkiz veledi Sak	terzi esnafı	6	70	7								400	470	20
87	Takor veledi Mardaros	terzi esnafı	6	80	8	1				21			300	501	25
88	Kirhor veledi Mardaros	terzi esnafı											650	650	25
89	H. Ohannes veledi Agop	terzi esnafı	4	50	5	1									
90	Kevork veledi Matos	terzi esnafı	2	20	2								390	410	30
91	Papaz oğlu Kirhor	terzi esnafı											950	950	50
92	Nabet veledi Kirhor	terzi esnafı											900	900	30
93	Manuk veledi Filkos	terzi esnafı	2	30	4								870	900	40
94	Serkiz veledi Mardaros	terzi esnafı											550	550	30
95	H. Agop veledi Ohannes	terzi esnafı	4	80	8	1							900	980	30
96	Gabrel veledi Mürdem	terzi esnafı	20	160	9								380	540	30
97	Kirhor oğlu Mangasar	terzi kalfası											680	680	35
98	Garabet veledi Sak	terzi kalfası											490	490	30
99	Serkiz veledi Hamparson	terzi kalfası	2	40	4								650	690	30
100	Agop veledi Abram	terzi kalfası	8	50	5					1 Asiyab	400		250	700	40
101	Eskih veledi Mardoros	terzi kalfası											600	600	30
102	Bogos veledi Vartan	terzi kalfası											650	650	25
103	Manuk veledi Oğaz	terzi kalfası											350	350	20
104	Ohannes veledi Marin	terzi kalfası	2			1							650	650	30
105	Garabet veledi Kirhor	terzi kalfası											650	650	30
106	Toros veledi Garabet	terzi kalfası											550	550	30
107	Haçator veledi Mıgırdiç	terzi kalfası											650	650	30

HANE NO	İSİM	MESLEĞİ	BAĞ		ÖŞR-İBAĞ	BÜYÜKBAŞ HAYVAN			KÜÇÜKBAŞ HAYVAN		DİĞER	GELİRİ	SANAT GELİRİ	1260 YILI TOPLAM TEMETTUATI	1260 YILI TEMETTUAT VERGİSİ	
			DÖNÜM	GELİR		İNDEK	DANA	KOYUN	TOKLU	GELİRİ						
108	Kurtoğlu Asvador	terzi kalfası	8	120	12						1 dükkân	100	600	820	30	
109	Kılıç Haçator	terzi kalfası											650	650	30	
110	İstefan veledi Bedros	terzi kalfası											350	350	20	
111	Hacı Abram veledi Ohannes	terzi kalfası					1	2				21	580	601	25	
112	Garabet veledi Oseb	terzi kalfası											610	610	30	
113	Hanparson veledi Serkiz	terzi kalfası											320	320	24	
114	Kireci Arton oğlu Ohannes	terzi ve kireci	4	80	8		1					20	1250	1350	80	
115	Hacı İstiban oğlu Zador	terzi ve kireci	2	12	8								950	962	50	
116	Hacı İstefan oğlu Ağop	terzi ve kireci	6	120	12						tarla çayır	245	640	1005	60	
117	Arakil veledi Ağop	terzi, kireci	6	60	6								900	960	60	
118	Moğos veledi Mardaros	terzi, teberci					1						950	950	50	
GENEL TOPLAM			555	8.494	808	2	46	19	730	310		3.687	24.674	123.989	159.394	6.118

- 72 BOA, Y.MTV., No: 269/76.
- 73 Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, İstanbul 2010, s.119.
- 74 Mehmet Yavuz, "Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz", *Sanat Tarihi Dergisi (Aydoğan Demir'e Armağan)*, Sayı/Number: XIII/I, İzmir Nisan/April 2004, s.197.

· VII. Millet-i Sadıkanın XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasındaki Sosyo-İktisadi Refahına Lokal Bir Örnek: Şumnu Ermenileri

Doç. Dr. Osman KÖKSAL

- 1 Ermeni sorununun ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimine ilişkin bir bibliyografya vermeyi burada yersiz ve gereksiz görüyoruz. Ancak sınırlı bir bibliyografya denemesi olarak şu esere bakılabilir: Erdal İlter, *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, Ankara 1997.
- 2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Temettuat Defteri, No.12 566. Toplam 21 sayfalık bu defterin ilk üç sayfası boştur. Dördüncü sayfadaki "Müte'allik-i şeref-sudür buyrulan irâde-i aliyye ve talimât-ı seniyyeye tevfikân nefs-i Şumnu mahallâtından Ermeniyân tafesinin bi't- tahrir, zâhire ihraç olunan temettuatlarını mütebeyyin defteridir" başlığı dik-kati çekmektedir. Defterin orijinal sayfa örneği için bkz. Ek Belge no:1
- 3 Eski isimlerinden birisi Klorograd olan şehir bugün Bulgarlarca Şumen (Shumen) olarak adlandırılmaktadır. Şehrin adı ve kısa tarihçesi için bkz. Osman Köksal, *XIX. Yüzyılda Bir Osmanlı Ordugah Kasabası Şumnu*, Ankara 2006, s.15-16, 18vd.; Nihat Kaşıkçı-Hasan Yılmaz, *Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası*, Ankara 2001, s.25.
- 4 Yaklaşık 30.00 kişilik bir askeri kuvvetle gerçekleştirilen bu seferde Pravadi, Şumnu ve civarındaki kaleler Timurtaş Paşazade Yahşi Bey komutasındaki birliklerce ele geçirilmişti. Rivayete göre Çandarlı burayı zorla ele geçirdiğinden "Şumlu" diye adlandırmış ve Türk halkı tarafından da uzun süre böyle telaffuz edile gelmiştir. Muharebeden sonra ele geçirilen bir kısım topraklar Osmanlı hâkimiyetini kabul eden Bulgar kralı Şişman'a iade edilmiş; buraların kesin hâkimiyeti Yıldırım Bayezid döneminde, büyük oğlu Süleyman Çelebi'nin 1393'te gerçekleştirdiği sefer sonunda sağlanmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1. Ankara 1972, s.192-193 vd.
- 5 Osmanlı Devleti'nin gerek Anadolu, gerekse Rumeli cihetinde yer alan üç büyük ana yol ağından her birisine "kol" deniliyordu. Rumeli istikametindeki üç yoldan Karadeniz kıyısı boyunca Kırım'a uzanan yol ağı "sağ kol", İstanbul-Edirne- Sofya- Belgrad üzerinden Macaristan'a uzanan yol "orta kol", daha güneyden Yunanistan veya Adriyatik sahillerine ulaşan yol ağı da "sol kol" adını alıyordu. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Rıza

- Bozkurt, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri, Ankara 1966; Yusuf Halacoğlu, Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme, Ankara 2002.
- 6 Savaş İhtimali beliren hemen her dönemde sefer hazırlığı söz konusu olduğunda, Şumnu ordugâhının önemi hemen ortaya çıkıyordu. Buradaki ve ikmal hazırlıklarının eksiksiz yerine getirilmesini tembihleyen saraydan yerel yöneticilere yazılmış buyruldu, hüküm, ferman ve benzeri türden çok sayıda belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin muhtelif koleksiyonlarında yer almaktadır. Örneğin bkz. "Şumnu kazasının etrafında hafır ve inşa olunmak üzere bulunan hendek ve şarapol ve ebniye-i sairenin mevadd-ı saireye kıyas olunmayıp kazalardan tertip olunan amele ve levazım ile bir an önce inşası" için Karınabad kadısına ve sair ilgililere ayrı ayrı yazılmış 14. Zilhicce 1205 tarihli hüküm, BOA, Cevdet Askeriye, No. 42.100. "İstabl-ı âmire ve kaleler için Hazergrad, Eski Cuma ve sair kazalardan mubayaa olunarak Şumnu'ya naklolunan ve ambara konulan zehavirin ne hâl ve miktarda olduğunun ber-tafsil bildirilmesi" hakkında Şumnu kadısına 1202 tarihli hüküm, BOA, Cevdet Askeriye, No.39 783; Meşta-yı ordu-yı hümayun için Prevadi kadısına ve diğerlerine 24 Safer 1206 tarihli hüküm, BOA, Cevdet Askeriye, No.44 411.
- 7 Bu son savaşta karargâhını Şumnu'da kuran cephe komutanı Serdarıekrem Müşir Abdülkerim Nadir Paşanın emri altındaki kuvvetler, Tuna Şark Ordusu, Tuna Garp Ordusu, Silistre Rusçuk ve Varna kale komutanlıkları, Sofya ve İslimiye komutanlıkları ile Tuna Nehri Filotillasından oluşuyordu. Bunlardan Tuna Şark ordusu, bir başka adıyla Şumnu Ordu-yı Hümayununun karargâhı da yine Şumnu'daydı. Hikmet Süer; 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Rumeli Cephesi, Genelkurmay Bşk.lığı Yayını, Ankara, 1993. Şehrin şimdiki durumu için bkz. N. Kaşıkçı-H. Yılmaz; Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası, Ankara 2002, s.281-282
- 8 Yerleşim birimlerinin idari statüleri Tazminat sonrasında daha sık değişmiştir. Nitekim Tuna vilâyeti kurulduktan sonra kaza, vilâyet merkezi Rusçuk'a bağlanmıştır. Bkz. Tuna Vilâyet Salnamesi, Rusçuk, 1289, Beşinci Defa, s.106; Tuna Vilâyeti Salnamesi, Rusçuk,1290, Altıncı Defa. s.100. Sayımın yapıldığı tarihte (1845) Şumnu'ya bağlı Alçaklar, Karlıova(Karlabâd) ve Deliorman (Divaneorman) adında üç nahiye ile 139 köy bulunmaktadır. Bunlardan sadece üçü gayrimüslim, dördü Müslüman-gayrimüslim ortak; geri kalan 132'si tamamen Müslüman-Türk köyüdür. Kırsal alanda Türk nüfusunun çok daha baskın olduğu açıkça görülmektedir. Bkz. BOA, Temettuat Defteri, No.12 463-12 631.
- 9 Mahallelerle ilgili defterlerin arşiv numaraları şunlardır. BOA, Temettuat Defteri, No. 12 489, 12,501,12 519,12 527, 12 530, 12 531, 12 535, 12 540, 12 545, 12 548, 12 550, 12 566, 12 568, ,12.570, 12 571,

- 12 576, 12 584, 12 590, 12 596, 12 597, 12 601, 12 606, 12 607, 12 608, 12 610, 12 622, 12 625, 12 603, 12 632, 12 633. Mahallelerin alfabetik sıraya göre isimleri, hane sayıları toplam gelir ve vergi durumları için ayrıca Bkz. Ek:I tablo.
- 10 BOA, Temettuat Defteri, No. 12 597. Bu mahallenin adı Türkçe olmakla birlikte sakinleri tamamıyla gayrimüslim (Hristiyan Bulgar ve belki de bir miktar Rum)lerden oluşmaktadır.
- 11 Bkz. Ek:I tablo
- 12 Sinanzade Mahallesi'nde 34 nolu haneye kayıtlı Aleksandr veledi Stefan (Bkz. BOA, Temettuat Defteri, No 12 489, s.9) adlı bir kırıcı (kır işçisi) ile Veli Efendi Mahallesi'nde 20 ve 111 nolu hanelere kayıtlı Marko veledi İsrail ve Baroh veledi Smayel isimli iki çerçi; 109 nolu haneye kayıtlı Sabatay veledi Aron adlı bir hahamdan oluşan üç Yahudi aile ikamet ediyordu. BOA; Temettuat Defteri, No.12 570, s.5, 21.
- 13 Defterde aynı kiliseye tâbi olduklarından Bulgar-Rum ayrımı yapılmamıştır. Ancak isimlerden hareketle ne kadar Rum bulunduğu hakkında bir fikre varılabilir.
- 14 BOA, Temettuat Defteri, No.12 576.
- 15 Çoğunluğun çerçi veya küçük Pazar esnafı ile kırıcı (kır işçisi) olan Yahudi sakinlerden sadece ikisi tüccar olup onların da ticari kapasiteleri pek güçlü değildir. Beş hane ise fukara zümresinden olup sayımları yapılmamış ve vergiden muaf tutulmuştur. BOA, Temettuat Defteri, No.12 576, s.2-7
- 16 Hristiyan mahallelerin büyüklüğüne karşılık Müslüman mahalleleri genelde küçük mahallelerdir. Örneğin 28 Müslüman mahallesinden sadece üçü 100 hanenin üzerindedir. Bunlardan dokuz tanesi 50 hanenin altındadır. Bkz. Ek:I tablo
- 17 Ermenilerin Roma Kilisesinden kopuşları ve bağımsız Ermeni Kilisesinin doğuş süreci ile ilgili olarak Bkz. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s.121 vd. Erdal İter, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara 1996 s.18. vd.
- 18 BOA, Temettuat Defteri, No.12 566, s,4-21
- 19 Örneğin 1290 (1873) Salnamesinde, Şumnu merkezindeki 3682 Müslüman hanesi için 4792 nüfus ve yine toplam 1470 gayrimüslim haneye karşılık 4838 nüfus gösterilmiştir. Müslümanların hane-nüfus miktarlarında bir yazım hatası yoksa ancak erkek nüfus gösterilmiş olabilir. Gayrimüslimlerin hane-nüfus oranlarına bakıldığında ise hane başına ortalama üç kişilik bir nüfus düşmemektedir. Tuna Vilâyet Salnamesi, Ruscuik, 1290, s.112-113. Bir önceki, 1289/1872 yılı salnamesinde ise kent merkezinde toplam 4153 hane olduğu gösterilmekte-

- dir. Tuna Vilâyet Salnamesi, Rusçuk, 1289, s.108-109. Veriler doğru ise son dönemde şehre hızlı bir göç akışı vardır.
- 20 Teknik yetersizlik sebebiyle defterdeki tüm bilgileri tek sayfa boyutundaki böyle bir çizelgede gösteremedik. Meselâ bezirgan grubundan zengin ve çok değişik kalemlerden emlak, hayvan ve başka gelirleri bulunan bazılarını metinde örnek olarak saydığımız- mükelleflerin tüm gelir kalemlerini tabloya koyamadık. Yine tüm gayri Müslim mahalle sakinleri gibi Ermenilerden de -muhtemelen cizye yerine alınan- ikinci ve oranı düşük bir zorunlu vergiyi (vergi-yi zecriye) burada gösteremedik.
- 21 Muhbir burada, insanlar aleyhine gizli bilgi sızdıran ihbarcı ve jurnalcı anlamında değildir.
- 22 BOA, Temettuat Defteri, No. 12 566, s.21. "Mahalle-i mezbûrun rahibi Arton veledi Serkiz" ve "diğer papazı Agop veledi Serkiz" defterin en sonuna 117 ve 118 hane numaralarıyla kaydedilmiştir. Kilise zangocu Hacı Aneknos ise daha önce 24 hane numarasıyla kaydedilmiştir. BOA, Temettuat Defteri, No. 12 566, s.8.
- 23 Şemseddin Sami, Kamus-ı Türki, Dersaadet, 1317, s.396, 605. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara 1984, s.211
- 24 Devellioğlu, Lügat, s.8
- 25 Örneğin bunlardan altısı terzi-kırcı, biri ise terzi-tebercidir. BOA, Temettuat Defteri, No.12 566, s.6-21. (17,21,48,62,74,88,95,97,99 ve 109 numaralı hanelere kayıtlı Ermenilere bakılabilir).
- 26 Gerek diğer gayrimüslim, gerekse Müslüman mahalle sakinleri içinde terzilikle uğraşanlar var ise de hiç birisi bu orana yükselemez.
- 27 BOA, Temettuat Defteri, No.12 566, s.5 vd.
- 28 BOA, Temettuat Defteri, No.12 566, s.8, 10(28 ve 39 numaralara kayıtlı Ermeniler).
- 29 Ermeniler arasında özel vergi ve cizyeden muaf olanlar sadece bu gruptaki fukara ve iş göremez hâlde bulunan üç kişi ile yukarıda söz konusu edilen iki ruhani temsilci ve bir kilise hizmetçisinden ibarettir.
- 30 Bkz. BOA, Temettuat Defteri, No.12 527, s.2-10; 12 576, s.2-7
- 31 Ek: I'deki tabloyu temettuat defterlerinde, defter sonuna yapılmış orijinal toplamları kullanarak oluşturduk. Ek: II'deki tablo, defteri çözümlenip bir formata dökmek suretiyle bizzat tarafımızdan yapılmıştır.
- 32 Örneğin deftere 11 hane numarasıyla kaydedilmiş Mervad oğlu Mıgırdıç'ın meslek dışı tarla, hayvan ve kira gelirleri toplamı 586 kuruş iken, esas defterde 687 kuruş yazılıp hesaplanmıştır. Yeni 110 numaraya kayıtlı Hacı Onan veledi Danyel'in ziraat, hayvan ve kira gelirleri top-

- lamı 1327 kuruş tuttuğu hâlde defterde 465 kuruş olarak toplanmıştır. Bkz. BOA, Temettuat Defteri, No.12 566 s.5, 20
- 33 Büyük ve küçükbaş hayvanların sadece sağmal olanlarına gelir hesaplanmıştır. Sağmal olmayan hayvanlar kaydedilmekte birlikte geliri yoktur.
- 34 Parantez içindeki rakamlar gelirleri göstermektedir.
- 35 Su değirmeni.
- 36 BOA, Temettuat Defteri, No.12 566, s.5.
- 37 BOA, Temettuat Defteri, No.12 566, s.6.
- 38 Hane sakinin ayrıca üç dişi dana iki kısrak vb. başkaca hayvan varlığı da bulunmaktadır.
- 39 Dükkânlar muhtemelen yeni temellük edilmiş olduğundan gelir gösterilmemiştir.
- 40 Mükellefin ziraat, hayvan ve kira gelirleri toplamı defterde yanlışlıkla 465 kuruş, toplam geliri de 2 315 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bkz. BOA, Temettuat Defteri, No.12 566, s.20.
- 41 BOA, Temettuat Defteri, No.12 566, s.20
- 42 BOA, Temettuat Defteri, No.12 606, s.2-9
- 43 Evlek; ¼ dönüme karşılık gelen arazi ölçüsü birimidir.
- 44 BOA, Temettuat Defteri, No.12 530, s.2-107.
- 45 BOA, Temettuat Defteri, No.12 597, s.3-14.
- 46 Buna Karşılık ödedikleri bağvergisi (Öşr-i üzüm veya öşr-i bağ) toplamı 811 kuruştur. BOA, Temettuat Defteri, No.12 566. Ayrıca Ek II tablo.
- 47 Defterde, sağmal bir manda için ortalama gelir 26, inek için 20-22; koyun için 3-4 kuruş hesaplanıp kaydedilmiştir. BOA, Temettuat Defteri, No. 12 566, s.4 vd.

VIII. Ereğli / Zonguldak Madencilik Sektöründe Ermeniler

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖĞRETEN

- 1 Ahmet Öğreten, "Ereğli Kömür Madeni Havzasında İlk Üretim", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Özel Sayısı, Yıl:13, Sayı 31, Erzurum 2006, s. 135-160.
- 2 BOA, HH, nr. 197/9882; 240/13417.
- 3 BOA, Y.PRK.HH., nr. 35/86.
- 4 BOA, D.DRB.İ, nr. 13/22, 13/27.